

- Źródła do badania filozofii egipskiej
- Poglądy filozoficzne starożytnych Egipcjan
 - Antropologia i etyka
 - Filozofia polityczna i myśl społeczna
 - Teodycea
- Twórcy filozofii starożytnego Egiptu
- Główne ośrodki i szkoły filozoficzne
- Znaczenie filozofii starożytnego Egiptu

EGIPSKA FILOZOFIA — filozofia zakorzeniona w czasach predynastycznych Egiptu (przed XXIX w. przed Chr.), ukształtowana w system na początku Starego Państwa za czasów III dynastii (ok. XXVII w. przed Chr.), narastająca w ciągu III, II i I tysiąclecia, aż do końca cywilizacji egip. w pierwszych wiekach po Chr.

W powszechnym mniemaniu cywilizację starożytnych Egipcjan zalicza się do okresu prefilozoficznego, jednak zachowane teksty pisane wskazują na zainteresowanie wszystkimi zasadniczymi działami filozofii (epistemologią, ontologią, etyką, antropologią filozoficzną), jak i na istnienie zwartego systemu intelektualnego, podejmującego wyjaśnienia większości problemów, zasadzającego się na dwóch fundamentalnych ideach: 1) strukturalnej i funkcjonalnej jedności bytu, wyobrażanej jako żywy organizm; 2) istnienia ładu w świecie (egip. maat), utrzymującego świat we właściwym i niezmiennym trwaniu i będącego źródłem wszelkiego prawa i wszelkiego istnienia. W f. e. napotykamy również w zapisanej formie takie idee, jak absolut, panenteizm, emanacja.

Źródła do badania filozofii egipskiej. Egip. źródła pisane odznaczają się wieloma cechami utrudniającymi interpretację i odróżniającymi je od tych cech, które pomagają w interpretacji filozofii gr., irańskiej, żydowskiej czy chrześcijańskiej. W tych trzech tradycjach kulturowych mamy do czynienia z kompletnymi pismami, zawierającymi podstawy filozofii, lub ze streszczeniami pism umożliwiającymi dostrzeżenie głównych założeń, natomiast źródła badawcze myśli egip. odkrywane są przypadkowo, najczęściej jako niekompletne, a co najważniejsze, są to głównie teksty obrzędowe, praktyczne poradniki dla kultu zmarłych i teksty w rodzaju naszych modlitewników. Pisane są skomplikowanym i rozbudowanym, trudnym do interpretacji językiem symboli; pełne są aluzji mitologicznych, których nie jesteśmy w stanie racjonalnie zinterpretować. Traktatów wyjaśniających zasady przetrwało niewiele, a najważniejszy z nich — *Stela Szabaki* — dotrwał do naszych czasów tylko dzięki szczęśliwemu zbiegowi okoliczności, świadcząc o spekulatywnych możliwościach umysłowych i wysokim poziomie metafizyki starożytnych Egipcjan. Podstawowe założenia egip. obrazu świata nie są dane wprost, trzeba je więc cierpliwie odtwarzać.

W zakresie teorii poznania i teorii bytu najważniejszym źródłem pisany jest tzw. *Stela Szabaki*, zapisana w VIII w. po Chr. (za panowania XXV dynastii), będąca najprawdopodobniej kopią traktatu z czasów III dynastii, tj. z ok. XXVII w. przed Chr. Prezentowane tu idee (nauka o sercu, słowie i języku, o wszechogarniającej istocie-osobie-bycie, będącej podstawą wszelkiej egzystencji) odnajdujemy także w hymnach religijnych okresu Nowego Państwa (druga poł. II tysiąclecia przed Chr.) i w traktacie kosmogonicznym Papiirusu Bremner-Rhind z czasów Aleksandra Wielkiego.

Zasady etyki starożytnych Egipcjan poznajemy ze szczególnie popularnego w kręgu tamtejszej inteligencji gatunku „mądrości” (egip. sbojet) — analogicznego w swej funkcji do innych pism kultur starożytnego Bliskiego Wschodu, oraz z katalogu grzechów, zamieszczonego w rozdz. *Księgi umarłych*. Ilustracją funkcjonowania zasad etycznych są opowiadania (egip. sadzi), stele komemoratywne, sławiące cnoty zmarłych, umieszczane na grobowcach, oraz utwory pesymistyczne, pośrednie między mądrościami i opowiadaniem, ukazujące skutki niewłaściwego postępowania i zachwiania Ładu Świata (najważniejszym z nich jest tzw. *Spór samobójcy z własną duszą*, pochodzący zapewne z I Okresu Przejściowego, tj. z czasów między XXI a XX w. przed Chr.).

Egip. poglądy na idealne państwo i prawo można poznać z instrukcji królewskich wydawanych urzędnikom oraz z zachowanych sprawozdań i pamiątek dygnitarzy królewskich. Uderzające jest to, iż pomimo olbrzymiej odległości czasowej dzielącej najstarsze i najmłodsze źródła (ponad 2500 lat), pomimo zmian językowych (fazy: staroegip., klasyczna, nowoegip. i demotyczna) oraz sposobów zapisu (pismo hieroglificzne, hieratyczne, demotyczne), wszystkie teksty są jednolite ideowo; żaden z nich nie jest logicznie sprzeczny z innym.

Źródłem do poznania f. e. są także wzmianki zawarte w pismach filozofów gr. (np. w *Kritiaszu*, *Timajosie* i *Państwie* Platona) lub spisana tradycja dotycząca ich życia (np. DLaert). W tradycji gr. Egipt uważany był za ojczyznę wszelkiej mądrości (sofia) i niedwuznacznie wskazywany jako nauczyciel Hellenów. Na egip. źródła powołuje się także gnostycyzm pogański (Hermes Trismegistos) oraz filozofia neoplatońska (Jamblich).

Poglądy filozoficzne starożytnych Egipcjan. Byt i poznanie. W świetle źródeł i tradycji f. e. jawi się w sensie epistemologicznym jako obiektywny idealizm, natomiast w sensie ontologicznym jako monizm. Bóg, świat duchowy i rzeczywistość materialna tworzą doskonałą jedność organiczną (*Stela Szabaki* określa ją mianem „Ptah”). Jest ona jedną rzeczywistością, podzieloną funkcjonalnie na 3 sfery: koncepcyjną, pośredniczącą i wykonawczą. Pierwszą stanowi Boski Umysł, będący jedynym prawdziwym podmiotem rzeczywistości, obdarzony wszelkimi cechami absolutu: jest wszechwiedzący, wszechzawierający i wszechmocny. Teksty *Piramid* oraz *Hymny Nowego Państwa* nazywają go Wielkim Bogiem (Wer Neczer) lub Niewidzialnym Duchem (Amon Akchu), natomiast *Stela Szabaki* nazywa go sercem Ptaha i Atumem. To źródło najwyższego intelektu wyłania z siebie boskie Słowo (egip. Kheru, uosobione w postaci Horusa). Boskie Słowo tworzy cały plan przyszłej fizycznej rzeczywistości i prototypy duchowe wszystkich poszczególnych elementów widzialnego świata (przypomina to koncepcję platońskich idei). Drugą sferę rzeczywistości stanowi świat pośredniczący między Boskim Intelektem a jego widzialnymi dziełami. Jest to rodzaj energii twórczej, nazywany w tekstach jako „Hheka”, co oznacza „moc”. W *Steli Szabaki* nazwany jest „językiem Ptaha”, wypowiadającym boskie Słowo, i jako taki uznawany jest za emanację Ptaha-Thota — boga mądrości i pisma (egip. Džehuti). Trzecią sferę rzeczywistości stanowi świat widzialny, odwzorowany wg boskiego planu, którego każdy element zawiera się również w bogu („On jest bowiem Taczenem, który wyemanował bogów, a wszystkie rzeczy: pożywienie, produkty, ofiary dla bogów i wszystkie dobra są Jego częstakami”). Pojmowanie świata w myśli starożytnego Egiptu można określić jako organicz-

ny panenteizm, tzn. przekonanie, że świat zawiera się w Bogu, lecz pierwsza przyczyna, czyli Myśl Boża, znajduje się poza światem. Wszystkie sfery są ze sobą powiązane, mogą działać i utrzymywać się we właściwym stanie dzięki istnieniu „maat”. Słowo to oznacza jednocześnie ład, harmonię, dobro, sprawiedliwość i umiar. „Maat” jest kluczowym terminem f. e. i ma w niej takie miejsce, jak dharma w myśli ind. czy tao w chiń. Jakkolwiek był utrzymywany przez tę zasadę wydawał się starożytnym Egipcjanom wieczny i niezmienny, to jednak myśliciele zakładali jego początek, kształtowanie i kres; łączyło to w jedność ich teorie: kosmogoniczną, historiozoficzną i eschatologiczną, a także wyznaczało poglądy etyczne. Był to proces kreacji, przebiegający od momentu uruchomienia mechanizmów twórczych i porządkujących, poprzez etap gwałtownego rozwoju pełnego przeciwieństw (czas rządów Hheka), aż do osiągnięcia stanu optymalnej realizacji twórczych zamiarów Ptaha, w którym niepodzielnie rządzi maat. Okres najpełniejszego rozwoju świata uznawali za współczesny sobie; to przekonanie było głównym źródłem konserwatyizmu Egipcjan: skoro aktualna rzeczywistość jest najlepsza z możliwych, to wszystkie zmiany muszą prowadzić do jej zepsucia. Taki błogi stan nie był jednak etapem ostatnim. Myśl starożytnego Egiptu zakłada, iż musi nadejść w przyszłości czas rozluźnienia Ładu Świata, który zakończy się totalnym załamaniem równowagi i powrotem do chaosu. Istniejące aktualnie niedogodności, nieprawidłowości i nieszczęścia tłumaczono tym, że w okresie panowania maat dochodzi niekiedy do prób zachwiania równowagi przez siły chaosu, co powoduje przerwy (niezbyt długie) w jej funkcjonowaniu i zapowiada następną wielką epokę. Przekonanie o istnieniu powyższych stadiów rozwoju świata jest obecne w całej literaturze starożytnego Egiptu — mitologicznej, beletrystyczno-dydaktycznej i profetycznej.

Antropologia i etyka. Egip. teoria poznania i bytu wywarła decydujący wpływ na poglądy antropologiczne. Natura człowieka jest podobna do natury bytu, wykazując również trójpodział funkcjonalny. Człowiek uczestniczy we wszystkich trzech sferach bytu, a ponieważ działa analogicznie jak byt, ilość podstawowych składników egzystencji człowieka wynosi 9 (3 x 3); człowiek ma więc 3 elementy kierujące („dusze”), 3 elementy pośredniczące („energie”) i 3 elementy wykonawcze („ciała”). W boskiej sferze kierującej uczestniczą: 1) bezgrzeszny „akch”, będący źródłem inteligencji, własności twórczych i idei moralnych; 2) niezmienne imię „ren”, pośredniczące między elementem „akch” i idealnym ciałem duchowym, będące zarazem tajemnym kodem, dającym panowanie nad całą istotą ludzką; 3) ciało duchowe „sekchem”, będące idealnym prototypem ciała fizycznego, bez którego materia widzialna nie mogłaby uformować właściwego kształtu.

W energetycznej sferze pośredniej zakorzenione są: 1) refleksyjna dusza „ba”, odpowiedzialna za rezultat działalności człowieka, kierująca wolą, uczuciami i emocjami; 2) serce, dzielące się na część bierną „ib”, odbierającą wszelkie idee od należącego do wyżej sfery „akch”, oraz część czynną „hati”, która wydaje polecenia, będące wypadkową idei pochodzących z tego źródła i decyzji podejmowanych przez uczuciowe i popędliwe „ba”; 3) ciało energetyczne „sah”, które umożliwia za życia działania paranormalne, a po śmierci jest właściwym „opakowaniem” duszy „ba” i towarzyszy jej, uczestnicząc w nagrodzie lub karze. W zmysłowej sferze wykonawczej człowieka uczestniczą także 3 elementy:

1) element kierujący procesami życiowymi i reakcjami instynktowymi, zw. „ka”, który po śmierci zamieszkuje wraz z ciałem w grobie i odczuwa stale materialne potrzeby, zaspokajane przez ofiary składane przez rodzinę lub wyznaczonych do tego kapłanów „hem ka” (sługi „ka”); 2) rodzaj energii życiowej, określanej mianem „cień” (egip. szut lub khajbit), zapewniającej łączność między elementem „ka” i ciałem fizycznym, zw. khat lub šat; 3) zwyczajne ciało fizyczne, będące ostatecznym „opakowaniem” wszystkich elementów i ostatecznym wykonawcą zamierzeń boskich. Właściwe funkcjonowanie człowieka zapewnia wszechobecna zasada ładu, czyli maat, z czego wynika zarówno charakterystyczne dla Egipcjan przekonanie o akceptacji wszelkich potrzeb i pragnień, które zgodne są z planem boskim, jak i konieczność zachowania umiaru w używaniu.

Etyka starożytnego Egiptu zasadza się na konieczności przestrzegania i umacniania maat, co nie tylko ułatwia życie społeczne i gwarantuje osiągnięcie nagrody pośmiertnej, lecz także chroni świat przed siłami chaosu i oddala nadejście epoki schyłkowej. Egipcjanie oddają w ręce człowieka nie tylko jego własne zbawienie, lecz także odpowiedzialność za losy całego świata. W relacjach międzyludzkich egip. mądrości (tzw. sbojet) podkreślają zasadę konieczności czynienia dobra bliźniemu i powstrzymywania się od jego krzywdzenia, uzasadniając to zasadą wzajemności (tzw. pozytywny egoizm). Zasady postępowania nie wynikają z nakazów objawionych przez boga, lecz są konsekwencją istnienia Ładu Świata. W zaświatowym sądzie Ozyrysa człowiek nie jest osądzany za intencje czynów i nieposłuszeństwo wobec nakazów, lecz za skutki czynów i zagrożenia, jakie ściągnął na świat swym postępowaniem. Preferowane jest życie spokojne i unormowane, w którym każdy robi to, co do niego należy i za takie postępowanie może się spodziewać nagrody.

Egip. system wartości zasadza się na określonej hierarchii: 1) maat — podstawa bytu i trwania (wszechobecny we wszystkich tekstach); 2) anch — Życie — najwyższe dobro z punktu widzenia człowieka, oznacza aktywną egzystencję zarówno ziemską, jak i pośmiertną (wartość życia eksponują zwł. *Pieśń Harfiarza*, *Nauki Ptahhotepa*, *Spór samobójcy z ba* oraz rozmaite teksty nagrobne); 3) Dzed — Trwanie (tę wartość eksponuje szczególnie mędrzec Ptahhotep, ok. XXIV w. przed Chr., oraz jego następcy, a także wyobrażenia plastyczne); 4) Dżet, Onheh — Wieczność (szczególnie eksponowana w hymnach nowego państwa i panegirykach królewskich); 5) Neczer — Bóg — podstawa bytu, umysł świata, dawca życia, pan losu i tajemnicy (występuje we wszystkich niemal pismach); 6) Hheka — Władza — gwarancja stanu maat i źródło dobrobytu (obecna zwł. w tekstach funeralnych, panegirykach i opowiadaniach); 7) Nefru — Piękno, dobro — szczególny przymiot Boga i króla (stały element nauk i opowiadań); 8) Rech — Wiedza — związana z tajemnicą i słowem, domena Thota, dar Boga, źródło siły i klucz do sukcesu (wyeksponowana zwł. w naukach, najpełniej w *Nauce dla Merikare*); 9) Reszuet — Radość — najwyższa satysfakcja ludzi i bogów (obecna w tekstach wszystkich typów); 10) Meret — Miłość — związana z poprzednią wartością, rozumiana jako dar, nie zaś jako nakaz (jest głównym tematem liryki); 11) Ger — Pokora, spokój — najbardziej pożądana przez ludzi cecha, sprowadzająca pomyślność (występuje w naukach od Ptahhotepa do Petosirisa, IV w. przed Chr.); 12) Tum — Perfekcja — cecha ludzka gwarantująca utrzymanie Maat (zalecana zwł. przez Ptahhotepa); 13) Seneb — Zdrowie — warunek pomyślności i korzystania z przyjemności świata; utrzymywanie go jest naka-

zem i obowiązkiem (jako wartość występuje w licznych naukach, zwł. w mądrości Anchszeszonki — Epoka Schyłkowa); 14) Tamerit — Ojczyzna — niezbędne środowisko życia, poza nią nie ma szczęścia (wartość szczególnie preferowana w opowiadaniach dydaktycznych, zwł. *Przygody Sinuheta*); 15) Mehut — Rodzina — najbliższe środowisko człowieka, nagroda za trudy życia, miejsce rekreacji (nauki, opowiadania, liryki).

Filozofia polityczna i myśl społeczna. W dziedzinie myśli politycznej f. e. reprezentuje organiczny solidaryzm. Podobnie jak byt i osoba ludzka, społeczeństwo dzieli się na 3 niezbędne nawzajem, funkcjonalne warstwy społeczne: koncepcyjną (król), pośredniczącą (urzędnicy) i wykonawczą (lud). Najwyższą cnotą społeczną podwładnego jest dokładne wykonywanie obowiązków, bez zbędnej gorliwości i bez opieszałości („Nie czyn nigdy nic więcej, niż ci przykazano” — mówi w swej mądrości Ptahhotep); najwyższą cnotą zwierzchnika jest wyrozumiałość i taka dbałość o podwładnego, aby mógł w poczuciu bezpieczeństwa i sprawiedliwości wykonywać wszelkie zadania. Urząd króla jest szczególnie odpowiedzialny, gdyż on właśnie podtrzymuje w świecie maat, a tym samym warunkuje prawidłowe funkcjonowanie świata (*Nauka dla Merikare*).

Teodycea. F. e. wypracowała również koncepcję pochodzenia zła i powiązała ją z kosmogonią. Zło, personifikowane jako Apop, pochodzi od tych elementów pierwotnych przyszłego tworzywa świata, które nie wzięły udziału w akcie twórczym i nieustannie stawiają mu opór. Zło otacza pozytywny byt, zamykając go, niby ogromną bańkę powietrzną, w oceanie ciemności. Siły chaosu mogą się w każdej chwili przebić przez warstwę ochronną, którą jest maat, i zagrozić istnieniu świata, dlatego każdy czyn pozytywny, umacniający ład, przedłuża istnienie bytu, a każdy czyn niegodziwy, osłabiający powłokę ochronną, zagraża ładowi świata. Takie pojęcie zła wzmacnia i tak już silny egip. konserwatyzm.

Twórcy filozofii starożytnego Egiptu. Ze względu na negatywny stosunek myślicieli egip. do postępu trudno mówić o rozwoju egip. myśli w znaczeniu ewolucyjnym. Egipcjanom obca była idea tworzenia nowych poglądów w opozycji do dawniejszych. Głębokie przekonanie, iż bóg jest podmiotem absolutnym, ludziom zaś pozostaje rola wiernego odtwórcy jego zamierzeń, utrudnia również ustalenie autorstwa przedstawionych tu koncepcji. Za właściwego autora uważano boga mądrości — Thota, a za zbiór wszelkich mądrości — spisane przez niego własnoręcznie mityczne księgi. Mimo takiego przekonania, wielu wybitnych myślicieli cieszyło się szacunkiem społecznym przez całe tysiąclecia, o czym świadczy następujący tekst: „Człowiek zniknął, jego zwłoki w pył się rozsypały [...] i księga tylko sprawia, że pamięć o nim krąży z ust do ust [...]. Czy istnieje ktoś taki, jak Hordzedef lub ktoś taki jak Imhotep? Spośród naszych współczesnych nikt nie był taki jak Nefrej lub Achtaj, największy z nich wszystkich. Wymienię ci tylko imię Ptah-Thot lub Chacheperresenub. Czy istnieje dziś ktoś taki jak Ptahhotep lub Kares?” (*Papirus Chester Beatty*, IV). Nie wszystkie wymienione w powyższym tekście postaci da się zidentyfikować, jednak można przypuszczać, iż wymieniony Imhotep, ubóstwiony przez potomnych pierwszy minister króla Dżesera z III dynastii, projektant pierwszej piramidy schodkowej, był właściwym twórcą egip. koncepcji dotyczących bytu, poznania, etyki

i państwa, gdyż jego nauki uchodzą za najstarsze. O Hordzedefie, synu inwestora Wielkiej Piramidy wiemy tylko, iż przypisywano mu nadzwyczajną wiedzę (*Papirus Wescar*) i że pozostawił po sobie (dziś tylko znikome frg.) naukę odnoszącą się do zasadniczych zagadnień bytu (relacja między światem cielesnym i duchowym, zagadnienie zachowania wiecznego życia). Pozostali wymienieni w *Papirusie Chester Beatty* mędrcy mieli z pewnością olbrzymie zasługi w kształtowaniu i rozwijaniu egip. antropologii, etyki i nauki o państwie, przy czym Achetaj może być identyczny z królem Cheti III (gr. forma Achthoes), autorem *Nauki dla Merikare*, precyzującej zadania władzy królewskiej i poglądy na państwo i społeczeństwo, Cha-cheperresenub zaś był najprawdopodobniej autorem wstrząsającego utworu *Spór samobójcy z własnym ba*, ukazującego tragiczne skutki załamania się ładu (*maat*) na skutek ludzkich błędów i wskazującego drogę właściwego postępowania w czasie panowania zła. Nieznane są teksty Ptahhotepa i Karesa. Wielki wpływ na rozwój f. e. wywarli także, żyjący w Nowym Państwie, Amenemope i Ani oraz żyjący w Epoce Schyłkowej — Anchszeszok i Petosiris. Wg egip. Tradycji, przekazanej za pośrednictwem Greków, wielkie zasługi dla egip. myśli politycznej (filozofia władzy) mieli królowie: Menkaure — IV dynastia (gr. Mykerinos), Amenemhat I–XII dynastia (gr. Amenemmes), Senuseret III–XII dynastia (gr. Sesostris), Totmes III–XVIII dynastia (gr. Thutmosis), Wsirmaatre Ramzes II–XIX dynastia (gr. Usimares), Ramzes III–XX dynastia (gr. Rampsynitos), Bakenrenef — XXIV dynastia (gr. Bokchoris), Jachmes II–XXVI dynastia, Ahmosis, i Nechtharhebit — XXX dynastia, Nektanebo II. Listę egip. twórców filozofii należy poszerzyć o Setem Chaemwese, syna króla Ramzesa II, który uchodził za najznakomitszego uczonego swoich czasów, i o słynnego reformatora religii egip. — Echnatona, króla XVIII dynastii, który usiłował zastąpić tradycyjny organiczny panenteizm klasycznym monoteizmem, co w filozofii oznaczało zarzucenie monistycznej koncepcji bytu (jedności boga i przyrody) na rzecz koncepcji dualistycznej (odrębne natury: stwórcy i stworzenia).

Główne ośrodki i szkoły filozoficzne. Myśl starożytnego Egiptu rodziła się i rozwijała w tzw. domach życia (egip. *per ankchu*), czyli istniejących przy świątyniach szkołach, które pełniły funkcje zbliżone do średniowiecznych szkół katedralnych. Zachowane teksty egip. pozwalają wnioskować, iż w obrębie w miarę jednolitej myśli filozoficznej starożytnego Egiptu w różnych ośrodkach rozwinęły się rozmaite szkoły, różniące się zakresem zainteresowań i metodami badawczymi. Obecny w *Steli Szabaki* rzeczowy wykład twórców należących do środowiska memfickiej świątyni Ptaha, odwołujący się do argumentów rozumowych, można uznać za pierwowzór racjonalizmu, podczas gdy skłonność do emanacjonizmu i kombinatoryki numerologicznej, a także preferowanie poznawczej wartości doznań mistycznych, które obserwujemy w kręgu myślicieli świątyni boga Thota w Hermopolis, można uznać za zapowiedź mistycyzmu i gnozy. Wyraźne zainteresowanie światem zmysłowym i jego przemianami, które odczytujemy w tekstach z kręgu świątyni w Heliopolis można uznać za pierwotny rodzaj filozofii przyrody. Niektóre teksty skomponowane przez środowisko kapłanów boga Chnuma z Esny lub wyspy Nilu Elefantyny (np. tzw. Hymn anatomiczny) wskazują, iż ich poglądy bliskie były naturalizmowi.

Znaczenie filozofii starożytnego Egiptu. Myśl egip. wyprzedza chronologicznie wszystkie filozofie cywilizacji piśmiennych, a więc ind., chiń., hebr.

i oczywiście gr. Zdziwiał do dziś rozległością zainteresowań, konsekwencją założeń, a także zrozumieniem roli, jaką pełnią myśliciele wobec przedstawicieli innych przejawów twórczości ludzkiej. F. e. wywarła znaczny wpływ na Greków, którzy zresztą chętnie to przyznawali (np. Platon). Odnajdujemy wiele rozwiązań (np. świat idei, panenteizm, funkcjonalizm, emanacjonizm, zasada harmonii, złożoność osoby ludzkiej), które później zaobserwujemy w wytworach cywilizacji antycznej. Niemalże zapewne jest wkład filozofii egip. w myśl hebr., co najwyraźniej widać w księgach mądrościowych ST (zwł. w Księdze Psalmów i Księdze Mądrości). Najśłynniejszy żydowski filozof, Filon z Aleksandrii, zaczerpnął prawdopodobnie z tego źródła koncepcję Logosu. F. e. zafascynowani byli również antyczni neoplatonicy z III i IV w., a ponieważ na nich z kolei powoływali się rozmaici teozofowie i okultyści Zachodu, to myśl starożytnego Egiptu (zniekształcona) przedostała się do dzisiejszego New Age'u, którego przedstawiciele jednak błędzą, mniemając, iż są jedynymi dziedzicami f. e., podczas gdy w rzeczywistości jest ona wspólnym dziedzictwem większości obecnych systemów filozoficznych.

Niejasne są natomiast związki między koncepcjami egip. i wschodnimi (ind. i chiń.): np. egip. „maat” jest bardzo bliska hinduskim koncepcjom „rity” i „dharma” oraz chiń. zasadzie „tao”, a egip. idea wszechogarniającego, wszechzawierającego i wszechprzenikającego absolutu przypomina analogiczne rozwiązania w Indiach. Jednak odległość czasowa i geograficzna tych cywilizacji raczej wyklucza możliwość bezpośrednich kontaktów.

Bibliografia: J. H. Breasted, *Development of the Religion and Thought in Ancient Egypt*, NY 1912; A. Erman, *Die Literatur der Ägypter*, L 1923, 1970; G. Lefebvre, *Le tombeau de Petosiris*, I–III, K 1923–1924; F. Lexa, *Enseignement moral général des anciens Égyptiens*, Pr 1928; A. Piankoff, *Le „coeur” dans le textes égyptiens depuis l’ancien jusqu’à la fin du nouvel empire*, P 1930; H. Junker, *Die Götterlehre von Memphis*, B 1940; M. S. Holmberg, *The God Ptah*, Lu 1946; H. Frankfort, J. A. Wilson, *Before Philosophy. The Intellectual Adventure of Ancient Man*, Bal 1946; H. Frankfort, *Ancient Egyptian Religion*, NY 1948; F. Daumas, *Amour de la vie et sens divin dans l’Égypte*, [bmw] 1951; F. N. Bissing, *Altägyptische Lebensweisheit*, Z 1955; R. Anthes, *Egyptian Theology in the Third Millenium B. C.*, *The Journal of Near Eastern Studies* 18 (1959), 169–216; G. Roeder, *Die ägyptische Religion in Texten und Bildern*, I–IV, Z 1959–1961; S. Morenz, *Gott und Mensch im alten Ägypten*, L 1964, 1984² (*Bóg i człowiek w starożytnym Egipcie*, Wwa 1972); *The Legacy of Egypt*, Ox 1971²; S. Jedynak, *U źródeł filozofii*, Wwa 1981; *Religion und Philosophie im Alten Ägypten*, Lv 1991; W. Bator, *Myśl starożytnego Egiptu*, Kr 1993; tenże, *Kosmogonia i kosmologia starożytnych Egipcjan*, KF 23 (1995) z. 3–4, 77–97; tenże, *Wybrane problemy eschatologii starożytnego Egiptu*, w: *Eschatologia w religiach, kulturach i systemach myślowych*, Kr 1995, 28–49; tenże, *Moc Imienia Bożego w starożytnym Egipcie*, *Przegląd Religioznawczy* 5 (1996) z. 3, 40–45; tenże, *Miejsce soteriologii w religii starożytnych Egipcjan*, w: *Problem zbawienia w religiach i kulturach*, Kr 1998, 9–16; tenże, *Nie stworzony, wszechzawierający, wszechwiedzący i wszechwładny Absolut w tekstach starożytnych Egipcjan*, w: *Absolut — Istota Najwyższa — Bóg w religiach i dociekaniach filozoficznych*, Kr 2000, 41–54.

Wiesław Bator